

Kuidas teha sõnu? I

Helika Mäekivi

Sõnause ekspertide komisjoni liige,
keeletöötaja ja -koolitaja

2020. aasta 5.–28. novembrini toimus Vabamu ja presidendi kantselei ühisalgatusena uudisdisõnade korje Sõnaus, millega sooviti panna punkt digikultuuriaastale. Sõnavõistlusele oodati digikultuuriga seotud sõnu, eeskätt selliseid, mis on koroonaaaja tõttu muutunud päevakohaseks ja vajalikuks, aga ka niisuguseid, mille järele keelekasutaja vajadust võiks tunda. Võistlusele saabus üle 4000 pakkumise, millest lõpuks valiti välja 15.

Iga keelekasutaja loob aeg-ajalt mõne uue sõna ja tal on vabadus valida selleks milline tähejärjend tahes. Uudissõnu moodustatakse üldjuhul tunnetuslikult, eriti kõneldavas keeles, ja sõnalooimeviiside peale siis enamasti ei mõelda. Nende kõrval on muidugi ka väga hoolikalt läbi mõeldud ja süsteemipäraselt valminud sõnu ja lausa sõnapesi. Nii teadlikus kui ka alateadlikus sõnaloomes kasutatakse aga tihti keeles olemasolevaid vahendeid.

Kõik loodud sõnad ei tule ulatuslikumalt käibeale. Selle põhjuste hulgas on palju ebamäära, kuid leidub ka kindlad tunnuseid, mis lasevad sõnale helgemat tulevikku ennustada. Uurime allpool, kuidas sõnu tehakse ja milliseid abivahendeid saab selleks kasutada.

Kontrollime järele

Enne uue sõna loomist tasuks kõigepealt järele vaadata, mida on selles vallas juba tehtud. Selleks sobivad mitmesugused oskus- ja üldsõnastikud. Et Sõnause keskmes olid eeskätt digindusega seotud sõnad, sai abi IT-teemalistest sõnastikest, näiteks Heiki Vallaste e-teatmikust¹ ning

¹ <http://www.vallaste.ee/>

andmekaitse ja infoturbe leksikonist (AKIT)², aga ka Euroopa Liidu interaktiivsest terminibaasist IATE³ ja haridussõnastikust⁴.

Nii võib neist sõnastikest leida, et *streaming* on **voogedastus**, *browser* on nii **brauser**, **veebilehitseja** kui ka **veebisirvija**, *doomscrolling* on **nutukorje**, *clickbait* on **klõpsusööt**, *shortcut* on **otsetee**, *backlog* on **tööjärg**, *chatbot* on **juturobot** jne. Lisaks on osa võistlusel pakutud sõnu ammu kasutusel ja sisalduvad üldsõnastikeski, näiteks *cancel* on **tühistama**, *chat* on **vestlus**, *scroll* on **kerima**, *checkbox* on **märkeruut**, *distsõnastike* on teise sõnaga **kaugõpe**, *feature* on **erisus**, **iseärasus**, **eriomadus**, **funktsioon**, **vahend**, **võimalus**.

Põhjusi, miks võistlejad eelnimetatud sõnu uuendada soovisid, võib olla peale teadmatuse veel: võibolla ei soovi nad sõna kasutada, sest see tundub ebatäpne, eksitav või kohmakas, neil on tahtmine leida huvitavaid sünonüüme või lihtsalt keelega lustida. Alltoodud näited võimaldavad neid ja teisi põhjusi vaid oletada.

Liidame

Üks levinumaid sõnaloomeviise on liitmine, mis on eesti keeles väga lihtne – kaks sõna tuleb lihtsalt kokku kirjutada ja sünnibki uus sõna. Ka Sõnausel esitati selliseid sõnu palju. Liitmise tulemusel tekkis rohkelt uusi liitnimisõnu, nt **meemeem** 'emotikon', **telekarp** 'digiboks', **kokakäpik** 'pajalapp', **küünarõpe** 'kaugõpe', **koopiakleep** 'kopeerimise ja kleepimise tulemus', **sõrmiklaud** 'klaviatuur', **tööriit** ja **töörivi** 'backlog'; ja liittegusõnu, nt **netinuuskima** 'surfama', **fotosättima**, **imeilustama**, **imekaunistama**, **piltilustama** 'Photoshopi programmi kasutama piltide töötlemiseks', **sopapostitama** 'shitpost' ja **ahelvaatama** 'järjest sarja kõiki osasid vaatama'.

Liitsõna moodustamisel on sageli tähtis see, kas selle esimene osa liitub nimetavas või omastavas käändes. Näiteks oli **märkeruudu** asemele pakutud sõna **valikkast**, kuid mõttelt oleks selgem **valikukast**; **akupanga** asemele esitatud humoorikas **amperhoiupõrsas** oleks olnud täpsem **amprihoiupõrsana**. Samuti on tähtis liidetavate sõnade järjekord: sõna **brunch** vaste **ein hommik** asetab sõna rõhu **hommikule**, aga see peaks

² <https://akit.cyber.ee/>

³ <https://iate.europa.eu/>

⁴ <https://www.eki.ee/dict/haridus/>

olema *ein*el, mida süüakse hilisel hommikul (*hilishommikueine*). Sõnas *silmühis* 'videokonverents' oli teisele kohale sattunud sõna, mida tavaliselt pruugitakse esikohal. Samal ajal ei näi sõnades *kukrumops* või *mopsukukkur* 'sugar daddy' järjekorral tähtsust olevat.

Mõned eraldivõetult head sõnad tekitasid kokku liites segaduse: näiteks *jahiruut* ei võimalda kohe aru saada, et kokku on pandud sõnad *jah* ja *ruut* ja sellega tähistatakse märkeruutu. Uus sõna võib selguse asemel tuua kaasa ka kahemõttelisuse: nii juhtus *juhtmevaba hiire* asemele pakutud vastega *peohiir*.

Lühendame

Liitmisele vastupidine toiming on **lühendsõnade tegemine**: liitsõna või sõnaühend tehakse lühemaks. Kõige enam võis Sõnausel märgata lühend sõnu, mille puhul oli võetud kummastki liitsõnaosast mõni silp või täht ja liidetud need kokku uueks sõnaks. Sellised olid *terk* 'teemaviide' (teema + märk), *tiide* 'teemaviide', *sähku* 'elektritõukeratas' (sähh + kähku), *pokooko* 'kaugõpe' (pole + koolis + kohal), *elto* 'elektriauto', *küva* 'vestlusaken' (küsimus + vastus), *parp* (papp + karp), *trääkima* 'chat' (trükkima + rääkima), *arvis* 'computer vision, raalnägemine, masinnägemine' (arvuti + visioon), *jõunak* 'powernap, jõu kogumiseks tehtav uinak', *võrv* 'võrguvestlus', *spruukima* 'suud pruukima', *kumpama* 'kummi pumpama', *kopiirdama* 'kopeerima ja siirdama'.

Huvitavalt oli lühendatud ka sõna *eneseisolatsioon*, millest sai *ise-latsioon*.

Kuna üldiselt on keelekasutajal tung sõnu lühendada, siis ei ole ilmselt kuigi palju lootust sõnadel, mis senise sõna asemel pikemana välja pakuti, näiteks märkeruudu (*checkbox*) asemel *tiksamiskast* ja äpi asemel *digin*.

Tuletame

Veel on võimalik sõnu **tuletada**, st liita olemasolevatele sõnadele liiteid, mis teevad sellest uue sõna või sõnaliigi. Tuletisi tehti Sõnausel hoogsalt ja eri liiteid kasutati rohkesti: põialdama (nii 'laikima' kui ka 'nutitelefonis suhtlema'), *netlema* 'surfama', *kooslema* ja *suumerdama* 'Zoomis kohtuma, suhtlema'; *vohanema* 'viraalseks muutuma', *topeldis* ja *kopistis* 'kopeerimise ja kleepimise tulemus', *leidlus* 'häkaton', *raalistu* 'arvutipark', *varnastu* 'backlog', *nosila* 'kiirtoidukoht', *sirvits* 'veebilehitseja', *vungits*

'gaasipedaal', *äsjand* 'idufirma', *kokteilik* 'baar' (kohviku eeskujul), *tsükler* 'kordamisseade, loop', uutel 'värskendus, refresh'.

Üks tuletusviis on ka pöördtuletus, mil liiteid võetakse ära ja tekib algsõnast lühem sõna: *ärbe* < *ärplema* 'vihakõne'; *kopsiir* < *kopeerima-siirdama*, *mahuk* < *mahukas* '3D-printer', mida sõna esitaja soovis käänata kujul *mahuka* : *mahukat*.

Võistlusel prooviti ka liiteid, mis ei ole eriti tuntud ega võimalda seepärast tuletist sujuvalt kasutada. Uudisliitega oli 3D-printeri tähenduses *kolmip*, mille osastavat käänat on raske oletada. Ka Messengeri asemel pakutud *sõnumdaja* mõjub hääl-duse poolest ootamatult. Sõna *papagoi* eeskujul oli esitatud sõna *kordavai* inimese kohta, kes kordab end pidevalt.

Eesti keeles on sõnu, mis kannavad ühe sõnaliigi liidet, aga võivad kuuluda ka teise sõnaliiki. Näiteks on omadussõna liitega nimisõnad *ahjualune* või *eurone*. Võistluselgi oli seda proovitud, näiteks sooviti kõrvalklappide asemel võtta kasutusele sõna *kõrvamoodsad*. Et selline tuletusviis on siiski harv, ei pruugi keelekasutaja sõnapakkuja soovi mõista. Samuti tekitas aeglase inimese tähistamiseks pakutud sõna *loigus* tunde, et tegu on sõna *loik* seesütleva käändega. Ka ühe liite asendamine teisega – nt *kaluri* asemel pakutud *kalunik* – ei pruugi kõnetada.

Tuletamise juures tuleb meeles pidada, et eesti keeles ei passi kokku omasõnad ja võõrliited. Näiteks pakuti muda tekkimise kohta sõna *mudas-tuleerima*, kopeerimise ja kleepimise kohta sõnu *klepeerima* ja Zoomis kohtumise kohta *nägueerima*. Sellist moodustusviisi keelekorraldajad ei soovita.

EKSPERTIDE KOMISJONI ESILE TÕSTETUD DIGISÕNAD

- **haaksõna** (teemaviide) – Andres Soojärv
- **jutla** (chatroom) – anonüümne esitaja
- **kaugõpe** (distsantsõppe kõrval) – Erik Hendrik Liiv, Elisa Carita Meikar, Aino Tonka, Triin Nigul ja Kärt-Katrin Pere
- **leidlus** (häkaton) – Jaanus Kann
- **näpikud** (nutiseadme näppimise käpikud) – Brigitta Jürimäe ja Külli Nidermann
- **ruumer** (3D-printer) – Sandra Allemann, Janno Juhkov, Maajaam, Oliver Tihanov Tartu Hansa koolist ning Tallinna 32. keskkooli 10.–12. klasside ja Mustamäe gümnaasiumi 4.c õpilased
- **sähku** (elektritõukeratas) – Tanel Kaldma
- **taibutalgud** (häkaton) – Martiina Viil
- **tujuk** (emotikon) – Arko Narits ja Anu Tuulmets
- **vooglema** (striimima) – Anna Milena Linder, Reijo Roos, Pauliine Uint, Kristjan Terase, Marie Udam, Raiko Kõrge ja Oliver Viljamaa

Laiendame tähendust

Sõnapakkujaid soovitasid ka mõne olemasoleva sõna tähendust laiendada. Sellised tähenduslaenud on keeles levinud, kuid ei pruugi alati töötada, sest võivad hakata tekitama segadust olemasoleva ja uue tähenduse eristamisel. Nii soovitati sõnaga **nuhklus** tähistada lastel mängusõltuvust tekitavat nutiseadet, sõna **lehitsema** (*browse*) asemel soovitati **kiikama**, **3D-printima** asemel **kehastama** ja **printer**i enda asemel sõna **klotser**, **auguraua** asemele sõna **august** ja **otsetee** (*shortcut*) asemel sõna **kõtt**. Seda, kas selline tähenduse laiendamine on otstarbekas ja tulemuslik, näitab aeg.

Mõni sõna, mida välja pakuti, kippus hoopis tähendust kitsendama. Sõna **morssima** puhul sooviti, et see tähistaks morsijoomist, aga see võiks samamoodi viidata ka morsi valmistamisele. Üks osaleja esitas sõna **jalgur** 'kergliikleja' (jalakäija, rattur, rulataja, tõuksiga sõitja), kuid tüvi **jalg** paneb vaikimisi arvama, et mõeldakse üksnes jalakäijat. Ka sõna **barbershop** 'meestejuuksur' asemele pakutud **vuntsla** tekitab tunde, nagu aetaks seal üksnes habet (või suisa vuntse?). Sealjuures väärib märkimist, et millegipärast on sõna **juuksur** asemele juba aastakümneid teisi **la**-liitega sõnu pakutud, nt **juuksla**⁵ ja **pardla**, kuid neidki ei ole omaks võetud.

Esitatud oli ka tähenduslaene, mis ei ole uudsed, vaid mida võib niisamagi vabalt eri varjundite edasiandmiseks kasutada. Näiteks **chat**i vasteks saadeti sõnu **jutlema**, **sädistama**, **kädistama**, **lõhverdama**, kuid uudsus nendes sõnades puudus.

⁵ Killu Mei 2020. Kas teadsid, et eesti keeles on korrektne öelda „lähnen juukslasse“? Raadio Elmar, 7. jaanuar, <https://elmar.elu24.ee/6865783/kas-teadsid-et-eesti-keeles-on-korrektne-oelda-lahen-juukslasse>.

Silma torkas kaasaminek sõna sisu aren-
guga. Kuna *häkaton*i puhul on kitsalt IT-inimeste
programmeerimisvõistlusest saanud kiiret mõtte-
tegevust nõudev võistlus ükskõik mis teemal, oli
terane sõnauslane välja pakkunud kaks terminit:
digisäru, mis tähendaks IT-valdkonna häkatoni,
ja *loomesäru*, mis käiks muude valdkondade
kohta.

Mõtlemine välja

Üks riskantsemaid sõnaloomeviise on tehis-
sõnade tegemine. Enamasti ei kõneta need meid
ega pruugi seetõttu ka meeldida, kuid võib juh-
tuda ka vastupidi. Ka Sõnausel loodi tehissõnu:
õdede-vendade ühisnimetajaks oli pakutud *vid-
rikud*, Zoomis suhtlemise kohta *väämima* ja
laabima, teemaviite kohta *ästa*, tööjärje (*back-
log*) kohta *prellu* ja *hitv*, lehitsemise (*browse*) kohta *änendama*, vestlema
(*chat*) kohta *vaadima*, tühistama (*cancel*) kohta *kindima*, *kinneldama*,
3D-printeri kohta *iknes*, häkatoni kohta *paalung*, arvuti alumise osa
kohta, kus on kleebis arvuti andmetega, *rõnk*. Osa puhul neist on raske
välja mõelda, kuidas need käänduma ja pöörduma peaksid.

Sõnu saab keelde tuua veel mitmel viisil: tõlkides, võõrsõnade asemel
omasõnu leides või selgemat vastet otsides. Sealjuures tasub kaaluda, kas
uut sõna on üldse vaja, ja jälgida, kuidas ta sobitub keelesüsteemi. Sõna-
dega on tore aga ka lihtsalt hea kokkukõla või nalja pärast lustida. Kõiki
neid juhtumeid käsitletakse artikli teises osas.

MUUD SÕNAD

- **digitigedik** (õelaid kommen-
taare kirjutav inimene) – Kaja
Liebert
- **luinak** (lõunauinak) – Tristan
Tiisvelt ja Marten Türk
- **suvasooline** (*unisex*) – Tuuli
Reinsoo
- **sõnasuts** (lühike sõnavõtt,
liftikõne asemele) – Maiko
Martsik
- **tullu** (tuleval aastal, vastandiks
mullu) – Margus Ott

Parim koolikollektiiv oli **Tartu
Hansa kool**, mille 4.–8. klasside
õpilased esitasid õpetaja **Lea
Sokmani** abiga kokku 50 sõna.

2020. aasta Sõnause sõnad leiab aadressilt <https://nova.vabamu.ee/sonastik/>.